

ERNST HONIGBERGER (1885-1974)
– UN ARTIST BRAȘOVEAN APROAPE UITAT

GUDRUN-LIANE ITTU
gudrunittu@yahoo.de
Institutul de Cercetări Socio-Umane – Sibiu

ERNST HONIGBERGER (1885-1974)
- AN ALMOST FORGOTTEN ARTIST FROM BRAȘOV

ABSTRACT

The paper is aiming at presenting the life and activity of an almost forgotten plastic artist, Ernst Honigber (1885-1974), who was born in Brașov. Honigberger was trained at the Art Academies of Berlin and Munich and worked from 1919 to 1921 in his native city. Then he settled in Berlin and became an reputed artist, but did not forget the places of his origin. Thus he contributed art works to several collective exhibitions or organized solo shows. When after WWII the Iron Curtain devided Europe no further communication was possible. As few of his works are hosted by Romanian museums, the artist fell into oblivion.

Keywords: plastic artist, Transylvania, cultural reviews *Die Karpathen, Das Ziel, Das neue Ziel, Klingsor*, expressionist, New Objectiveness.

Arta, în toate componentele sale, a fost puternic marcată de transformările complexe ce au avut loc în toate planurile la sfârșitul secolului al XIX-lea, un veac ce s-a încheiat în cheie optimistă, cu speranța de înnoire. Pentru Transilvania, ca de altfel pentru întreaga cultură europeană, secolul al XIX-lea a constituit o perioadă importantă în definirea ideii de modernitate. Confruntarea dintre vechi și nou, dintre tradiție și modernitate, a cuprins și meleagurile ardelenești.

Arta sud-transilvăneană prezintă unele particularități față de cea din restul provinciei datorită conviețuirii în această zonă a celor trei naționalități: români, germani și maghiari, într-o proporție diferită față de alte zone. La sfârșitul secolului al XIX-lea, sașilor transilvăneni le-a revenit rolul de motor în adoptarea noului și implicit a noilor tendințe artistice. În acest sens, istoricul de artă Victor Roth (1878-1936) afirma că „sașii (...) au reușit să asimileze tendințele artistice europene, adaptându-le nevoilor și concepțiilor estetice proprii”¹. Trebuie însă precizat faptul că se încerca, în primul rând, adaptarea fenomenelor artistice din spațiul lingvistic

¹ Victor Roth, *Der gegenwärtige Stand unserer Kunstgeschichtsforschung und ihre weiten Aufgaben*, în „Ostland”, an 2, vol. 10, Sibiu, februarie 1921, p. 298.

german. Astfel stând lucrurile, Transilvania, mai precis aria de locuire săsească, poate fi privită ca o periferie artistică a aceluia spațiu, căci, în ciuda puternicei conștiințe transilvănene, sașii au considerat Germania drept model de urmat în toate domeniile.

Prima generație de artiști moderni cu studii academice, cei născuți în anii '60 ai secolului al XIX-lea, era legată de Sibiu și urma, în genere, realismul münchenez al epocii. Cea de-a doua generație, formată de cei născuți în jurul anului 1880, a fost formată precumpănitor din brașoveni și s-a caracterizat printr-o paletă mai largă de opțiuni stilistice, situându-se pe un continuum de la naturalismul autohtonist (*Heimatkunst*) la expresionismul figurativ și abstracționism.

Ernst Honigberger a fost un exponent al celei de-a doua generații, din care amintim nume importante, precum Hans Eder (1883-1955), Margarete Depner (1885-1970), Hans Mattis-Teutsch (1884-1960). S-a născut la Brașov într-o familie în care artele, în special muzica, au jucat un rol important, astfel că din cinci frați, trei au devenit muzicieni, unul a studiat teologia, fiind totodată un bun organist, iar Ernst, un talent multiplu, a oscilat între muzică, sport și artele plastice. Încă din timpul liceului a frecventat atelierelor pictorilor locali Arthur Coulin (1869-1912) și Friedrich Miess (1854-1935). În 1905 a plecat la studii la Berlin, unde a urmat timp de două semestre Academia de Artă. De la Berlin s-a mutat la München, cel mai important centru artistic central-european al vremii, frecventat de aproape toți viitorii artiști transilvăneni. În capitala Bavariei a urmat cursurile Școlii particulare de grafică a lui Moritz Heymann, școală frecventată și de conaționalii săi Hans Eder (1883-1955) și Walther Teutsch (1881-1964), iar mai târziu de pictorițele Trude Schullerus (1889-1981) și Grete Csaki-Copony (1893-1990). Ultimul an de studii l-a petrecut la Academia de Artă din München, fiind beneficiar al unei burse din partea Bisericii evanghelice. Ernst Honigberger a debutat din timpul studenției în activitatea expozițională, fiind prezent în 1906 într-o expoziție colectivă a artiștilor brașoveni.

În 1907, la Brașov a apărut revista de cultură *Die Karpathen*, editată de profesorul Adolf Meschendörfer (1877-1963). Arta plastică a ocupat un loc important în economia periodicului prin cronicile de expoziții și reproducerile de calitate a unor opere de artă. Revista a constituit o adevărată tribună de afirmare pentru tinerii artiști transilvăneni, fiind totodată organul de presă al *Asociației pentru promovarea artei autohtone Sebastian Hann*, societate înființată în 1904 la Sibiu. În ceea ce-l privește pe Ernst Honigberger, reproducerile din *Die Karpathen* sunt extrem de importante, întrucât colecțiile publice din țară păstrează foarte puține lucrări ale artistului. Astfel, aceste reproduceri se constituie în principala sursă care

permite reconstituirea devenirii sale artistice în intervalul 1907-1914². Numeroase dintre lucrările reproduse în periodicul brașovean sunt portrete de femei, în care formația müncheneză a artistului, anume desenul fin și acribic, este evidentă.

În februarie 1911, cititorii revistei *Die Karpathen* sunt informați că Ernst Honigberger va fi corespondent extern al periodicului, furnizând cronici și corespondențe privind viața artistică din capitala Bavariei, scopul acestora fiind educația artistică a cititorilor revistei³. Prima sa corespondență s-a referit la *Expoziția internațională a Secesiunii müncheneze*, din vara anului 1911.

În 1912, aflat încă la München, Ernst Honigberger, s-a erijat în personaj principal într-o dispută cu o miză foarte mare. În 1911, un colecționar de artă din Statele Unite ale Americii a oferit Muzeului Brukenthal un milion de florini pentru celebrul tablou *Omul cu tichia albastră* de Jan van Eyck. Oferta colecționarului a aprins spiritele în așa măsură încât în presă au curs râuri de cerneală⁴, ajungându-se chiar la internaționalizarea problemei. Referitor la oportunitatea, respectiv lipsa de oportunitate a înstrăinării tabloului, a fost solicitat sfatul unor arbitri neutri din străinătate, toți oameni de artă și de cultură. Ernst Honigberger a fost un fel de purtător de cuvânt al generației de tineri artiști transilvăneni, susținând necesitatea tranzacției în beneficiul acestora și al creării unei galerii de artă (transilvăneană) modernă în cadrul Galeriei Brukenthal. Prin galerie modernă susținătorul înfocat al vânzării capodoperei *Omul cu tichie albastră* înțelegea una în care lucrările sale și ale generației din care făcea parte să se afle la loc de cinste.

Grija pentru muzeele existente, precum și crearea altora noi figurau, de asemenea, ca puncte importante pe agenda de lucru a *Asociației Sebastian Hann*. Muzeul Brukenthal, instituția de profil cea mai reprezentativă, s-a aflat, în conformitate cu prevederile testamentului baronului Samuel von Brukenthal, în proprietatea Bisericii Evanghelice, respectiv a Gimnaziului Evanghelic din Sibiu, până la naționalizarea din 1948. Muzeul a avut aproape în permanență dificultăți financiare, fapt pentru care filiala din Brașov a *Asociației* a susținut ideea conform căreia acesta ar trebui să devină proprietatea tuturor germanilor din Transilvania. În aceste condiții, considerau brașovenii, responsabilitatea față de „*instituția*

² *Studiu* (datat 1908); *Nud*, în „*Die Karpathen*” (în continuare *DK*), an 1, 1/septembrie, nr. 23, 1908; *Studiu*, an 1, 2/septembrie (nr. 24), 1908; *Doamnă cu guler de blană* (nr. 1909), an 3, 1/octombrie (nr. 1), 1909; *Studiu. Portretul unei doamne*, an 3, 2/martie (nr. 12), 1910; *Seminud*; *Studiu*, an 5, 1/iulie (nr. 19), 1912; *Interior* (Atelierul artistului la München), an 4, 1/aprilie (nr. 13), 1913; *Studiu; Studiu*, an 7, 2/noiembrie (nr. 4), 1913; *Țărancă tânără, Portret (Studiu)*, an 7, 1/aprilie (nr. 13), 1914; *Biserica Neagră văzută dinspre vest*, an 7, 2/mai (nr. 16), 1914.

³ *DK*, an 4, 1/februarie, (9), 1911, p. 287.

⁴ Idem, din anii 1911/1912; VII, IX, X, XI/1911 și XII/1911/12, pp. 212-214, 268-270, 312-351, 370-378; vezi și Iulia Mesea, *O dispută între curatori și artiști: Omul cu tichie albastră de Jan van Eyck*, în „*Ars Transsilvaniae*”, X-XI/2000-2001, pp. 267-278.

națională” va crește. Prin obținerea imensei sume de un milion de florini considerau că se vor rezolva pe termen lung problemele financiare și se va putea crea galeria modernă.

Spre deosebire de brașoveni și adepții lor, curatorii muzeului, format din oameni mai conservatori și mai chibzuiți, a privit problema înstrăinării tabloului atât din punct de vedere moral, cât și juridic: înstrăinarea ar fi contravenit atât testamentului fondatorului muzeului – care interzicea înstrăinări din patrimoniul fundației –, cât și statutului *Asociației Sebastian Hann*, care interzicea exportul de opere de artă. O a treia problemă care se ridica în legătură cu tranzacția, viza crearea unui precedent periculos. În cele din urmă curatorii au ieșit învingători, iar capodopera a rămas pe simezele muzeului sibian.

Urmărind în continuare parcursul lui Ernst Honigberger, îl găsim, în 1913, ca expozant la Brașov, în cadrul unei expoziții colective. Au fost apreciate în mod deosebit lucrările *Doamnă cu țigară* (**Fig. 4**) și *Cap de expresie* (**Fig. 5**), artistul fiind văzut ca „cel mai bun desenator sas al momentului”⁵. De altfel, *Capul de expresie* era un studiu pregătit pentru o *Răstignire a lui Hristos*, o lucrare plină de tensiune și dramatism, care trăda puternice influențe expresioniste. Cronica expoziției amintește de „căutările febrile ale lui Honigberger pentru găsirea de noi mijloace de expresie” și de „lupta pentru expresivitate”⁶. Trebuie subliniat faptul că, tot în 1913, Ernst Honigberger a fost acela care a folosit pentru prima dată termenul de „expresionism” într-o publicație de limbă germană din Transilvania, fiind deschizător de drumuri pentru dezbaterile ulterioare despre un curent care i-a influențat pe cei mai mulți dintre sașii transilvăneni⁷.

La izbucnirea Primului Război Mondial, artistul a fost înrolat în armata austro-ungară, luptând pe mai multe fronturi. Spre deosebire de colegii de generație – Ludwig Hesshaimer (1872-1956), Hans Eder (1883-1955) și Fritz Kimm (1890-1979) –, care au desenat și pictat numeroase lucrări cu tematică legată de război, Honigberger nu a realizat astfel de opere.

După terminarea mării conflagrații a revenit în orașul său natal, unde a făcut parte din grupul celor mai progresiști artiști plastici. Din 1 aprilie până la 1 octombrie 1919 s-a editat, la Brașov, revista culturală *Das Ziel* (*Țelul*), care, în privința artei plastice, a fost cea mai progresistă publicație de limbă germană din Transilvania, promovând nu numai expresionismul, ci și lucrările abstracte ale lui Mattis-Deutsch. Periodicul a fost editat de un grup de tineri reveniți din război, frustrați din cauza faptului că li se furaseră ani frumoși din viață, dar însuflețiți de dorința unui nou început. Printre proprietari se afla și fratele lui Ernst, organistul și profesorul de muzică Emil Honigberger (1881-1953). În manifestul publicat în

⁵ *Unsere Bilder*, în *DK*, an 7, 2/noiembrie (nr. 4) 1913, p. 122.

⁶ *Kunstaussstellung in Kronstadt*, în *DK*, an 7, nr. 2/octombrie (nr. 2) 1913, p. 63.

⁷ *DK*, an 6, 2/septembrie (nr. 24) 1913, p. 746.

primul număr al revistei, colectivul de redacție declara război „*reacționarismului burghez (...), tuturor manifestărilor retrograde și lașe, confortului și calofiliei*”⁸, promițând că periodicul lor va deveni un „*loc de întâlnire pentru tinerețea spirituală și pentru gândirea progresistă*”⁹. Dacă ne ghidăm după numărul de lucrări reproduse în paginile *Das Ziel*, pe primul loc se situează Ernst Honigberger. Artistul a ilustrat de șase ori pagina de titlu¹⁰, iar reproduceri după litografiile sale pot fi găsite în aproape toate numerele revistei. Frecvența aparițiilor s-a datorat atât entuziasmului artistului, cât și faptului că fratele său se număra printre coproprietarii publicației. Este interesant de remarcat că după șapte ani de la dezbaterea pe tema vânzării tabloului lui Jan van Eyck, Ernst Honigberger a redeschis problema galeriei moderne din cadrul Muzeului Brukenthal, în numărul 9 al revistei *Das Ziel*. Dacă s-ar fi obținut milionul de florini – susținea artistul –, din dobânda obținută pe numai șapte ani s-ar fi putut achiziționa 30–35 de lucrări ale unor faimoși artiști moderni¹¹. De astă dată Honigberger nu mai vorbește despre artiști autohtoni, ci enumeră creatori din spațiul lingvistic german. Clasamentul realizat este relevant pentru schimbările în timp a cotei valorice a artiștilor. Wilhelm Leibl (1844-1900), Adolph von Menzel (1815-1905), Hans Thoma (1839-1924) și Ferdinand Hodler (1853-1918) figurează ca cei mai bine cotați artiști, lucrările lor fiind estimate la 15.000 florini, în timp ce lucrările lui Egon Schiele (1890-1918), Max Pechstein (1881-1955), Max Beckmann (1884-1950), Franz Marc (1880-1916), artiști cu o cotă foarte ridicată în ziua de azi, sunt apreciate la 5.000-6.000 florini. Numeroși artiști aflați atunci în zona mediană, ale căror lucrări se vindeau de la 8.000 la 10.000 florini, sunt astăzi aproape uitați. Într-adevăr, o asemenea colecție ar fi avut azi o valoare inestimabilă, dar nu există nicio certitudine că ea ar fi putut fi realizată. Este mult mai realist să admitem că imensul capital s-ar fi devalorizat în anii de după război și n-ar fi adus muzeului niciun

⁸ *An unsere Leser*, în *DZ*, an 1, nr. 1, p. 1.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Pagina de titlu realizată de Ernst Honigberger în *DZ*, nr. 2, nr. 3, nr. 4, nr. 7, nr. 9, nr. 10.

¹¹ Ernst Honigberger, *Eine moderne Galerie in Hermannstadt*, în *DZ*, nr. 9/15 august 1919, pp. 160-161 [Wilhelm Leibl (1844-1900), 15.000 florini, Adolf von Menzel (1815-1905), 15.000 florini, Max Liebermann (1847-1935), 10.000 florini, Hugo von Habermann (1849-1929), 8.000 florini, Leopold von Kalkreuth (1855-1928), 8.000 florini, Albert von Keller (1844-1920), 10.000 florini, Karl Spitzweg (1808-1885), 10.000 florini, Wilhelm Trübner (1851-1917), 10.000 florini, Fritz von Uhde (1848-1911), 10.000 florini, Karl Haider (1846-1912), 8.000 florini, Franz von Stuck (1863-1928), 10.000 florini, Gustav Klimt (1862-1918), 8.000 florini, Max von Slevogt (1868-1932), 8.000 florini, Hans Thoma (1839-1924), 15.000 florini, Heinrich Zügel (1850-1941), 8.000 florini, Albert Weisgerber (1878-1915), 6.000 florini, Ferdinand Hodler (1853-1918), 15.000 florini, Albin Egger Lienz (1868-1926), 10.000 florini, Theo van Brockhusen (1882-1919), 8.000 florini, Max Pechstein (1881-1955), 6.000 florini, Oskar Kokoschka (1886-1980), 6.000 florini, Max Beckmann (1884-1950), 6.000 florini, Egon Schiele (1890-1918), 5.000 florini, Willi Jäckel (1888-1944), 5.000 florini, Carl Caspar (1879-1956), 5.000 florini, Franz Marc (1880-1916), 8.000 florini].

beneficiu.

La două săptămâni după încetarea apariției revistei *Das Ziel*, la 15 octombrie 1919, a apărut primul număr al publicației *Das neue Ziel* (*Țelul nou*). Aceasta i-a păstrat pe cei mai mulți dintre colaboratorii publicației antemergătoare, printre care și pe frații Emil și Ernst Honigberger. Fiind pentru mulți prea avangardistă, revista *Das Ziel* a trebuit să dispară, întrucât „o publicație are dreptul la existență (...) numai dacă este ancorată în realitățile noastre și se dezvoltă odată cu ele”¹². Plecând de la o astfel de premisă, *Das neue Ziel* a fost mai conservatoare, dar Ernst Honigberger a rămas în fruntea clasamentului în privința numărului de colaborări. A semnat de cinci ori ilustrația paginii de titlu, iar în interiorul revistei se găsesc nouă reproduceri după lucrări¹³. Dificultățile financiare din primii ani de după război și scumpirea hârtiei au făcut ca și *Das neue Ziel* să nu poată supraviețui, publicația încetând să apară în 10 octombrie 1920.

Atât *Das Ziel*, cât și *Das neue Ziel* au organizat importante expoziții de artă la sala *Redoute* din Brașov, printre expozanți aflându-se și Ernst Honigberger. Expozițiile sale au fost deschise între 20 iunie și 5 iulie 1919¹⁴, respectiv pe parcursul lunii august 1920¹⁵, bucurându-se de cronici favorabile din partea criticilor de artă.

Dezamăgit de eșecul revistelor sale de suflet și de imposibilitatea de a trăi în provincie ca artist liber profesionist, Ernst Honigberger a părăsit Transilvania în 1921. S-a stabilit la Berlin, unde a fost un artist apreciat, având totodată o activitate expozițională remarcabilă, expunând cu grupări artistice importante precum *Novembergruppe* și *Berliner Sezession*. A fost prezent, de asemenea, în renumitele galerii *Kaspar*, *Heller*, *Neumann-Nierendorf*, *Greiert*¹⁶. În ciuda acestui fapt, Honigberger nu a rupt definitiv legăturile cu Transilvania, ci a revenit în repetate rânduri: în 1928 a expus la Brașov la *Salonul Klingsor*, în 1930 a fost prezent într-o expoziție colectivă a artiștilor brașoveni cu prilejul „*Zilelor asociațiilor săsești*”¹⁷, iar în 1934 a deschis personale la Sibiu¹⁸ și Brașov¹⁹.

Activitatea sa din perioada interbelică a fost periodic reflectată de o altă

¹² *An unsere Leser*, în „*Das neue Ziel*” (în continuare, *DNZ*), an 1, 15 octombrie 1919, p. 2.

¹³ Ernst Honigberger, în *DNZ*, foaia de titlu a numerelor 2, 12, 14, 20 și 22 și reproduceri în nr. 1, p. 17; nr. 6, p. 96; nr. 7, pp. 116-117; nr. 14, pp. 224 și 233; nr. 20, pp. 304 și 305; nr. 22, pp. 320 și 321.

¹⁴ *DZ*, nr. 7/1919, p. 111.

¹⁵ *DNZ*, nr. 20/1 august 1920, p. 307.

¹⁶ Hans Wühr, *Ernst Honigberger*, Heino F. Von Damnitz, München 1964, p. 2.

¹⁷ *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* (în continuare, *SDT*), nr. 17195, 11 septembrie 1930, p. 5.

¹⁸ *SDT*, nr. 18440, 4 octombrie 1934, pp. 4-5; idem, nr. 18444, 9 octombrie 1934, p. 4; idem, nr. 18448, 13 octombrie 1934, p. 7; Mss. 559, Biblioteca Brukenthal din Sibiu.

¹⁹ Scrisoarea nr. 97 din 17.11.1934, colecția de manuscrise a Bibliotecii Brukenthal din Sibiu.

revistă culturală, *Klingsor*, editată la Brașov între 1924 și 1939²⁰. Asemenea periodicelor despre care a fost vorba anterior, *Klingsor* a sprijinit artele plastice și pe artiștii autohtoni, respectiv pe transilvănenii stabiliți în străinătate, prin intermediul cronicilor și a reproducerilor de lucrări.

Ernst Honigberger a evoluat de la realismul münchenez în maniera lui Wilhelm Leibl și a asimilat elemente ale *Jugendstil*-ului, a lucrat apoi mai mulți ani în manieră expresionistă, ca, spre mijlocul anilor '20, să treacă la un realism mai pronunțat, de factură *Neue Sachlichkeit* (*Noua obiectivitate*). Este perioada de creație în care a abordat teme religioase (*Fuga în Egipt*), introducând în operele sale și elemente etniciste, cu trimitere la Transilvania (*Recoltă de fructe în Transilvania, Mamă și copil* – **Fig. 8**). După dispariția revistei *Klingsor*, în 1939, Ernst Honigberger a dispărut din câmpul vizual al criticilor de artă transilvăneni, iar apariția „Cortinei de fier”, după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, n-a mai permis stabilirea de relații cu artiștii din străinătate originari din România, expunerea lucrărilor acestora fiind interzisă.

În 1943, în timp ce se afla în vizită în localitatea Wehr din Baden, casa și atelierul artistului din Berlin au fost distruse în bombardament, eveniment care l-a determinat să nu mai părăsească zona Baden-ului. Împreună cu soția sa, muziciană, au deschis la Wehr o școală de artă pe care au condus-o mulți ani.

După revoluția din decembrie 1989 lucrurile au început să se normalizeze, în sensul că Muzeul Brukenthal și Muzeul de Artă din Brașov au organizat numeroase expoziții retrospective ale unor artiști germani care în diferite momente istorice au părăsit România. Numărul mic de lucrări semnate de Ernst Honigberger, păstrate de muzeele de artă din țară, nu a permis organizarea unui astfel de eveniment plastic, dar cele mai reprezentative opere au fost expuse în cadrul unor expoziții colective, readucându-l astfel în conștiința publică.

Bibliografie:

Biblioteca Brukenthal din Sibiu, Mss 559.

Colecția de manuscrise a Bibliotecii Brukenthal din Sibiu, Scrisoarea nr. 97 din 17.11.1934.

Das Neue Ziel, nr. 20/1 august 1920, p. 307.

²⁰ Ernst Honigberger, *Prietenii (Die Freunde)*, datat 1922; *Portretul copiilor mei (Bildnis meiner Kinder)*; *Popas (Ruhe auf der Flucht)*, în *Klingsor*, an 4, februarie 1927, nr. 2; *Autoportret*, în idem, an 5, iulie 1928, nr. 7; Hans Wühr, *Ernst Honigberger*, în idem, an 5, iulie 1928, nr. 7, pp. 246-249; *Recoltă de fructe în Transilvania (Siebenbürgische Obsternte)*, în idem, an 5, iulie 1928, nr. 7; *Femeie cărând apă (Wasserträgerin)*, în idem, an 5, noiembrie 1928, nr. 11; M., *Erfolge Ernst Honigbergers*, în idem, an 6, septembrie 1929, nr. 9, pp. 358-359; *Mamă și copil*, în idem, an 12, februarie 1935, nr. 2; *Femei*, în idem, an 15, mai 1938, nr. 5.

Das Ziel, nr. 7/1919, p. 111.

Die Karpathen, an 6, 2/septembrie (nr. 24) 1913, p. 746.

Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, nr. 17195, 11 septembrie 1930, p. 5; nr. 18440, 4 octombrie 1934, pp. 4-5; nr. 18444, 9 octombrie 1934, p. 4; inr. 18448, 13 octombrie 1934, p. 7.

An unsere Leser, în ”Das neue Ziel”, an 1, 15 octombrie 1919, p. 2.

An unsere Leser, în ”Das Ziel”, an 1, nr. 1, p. 1.

Ernst HONIGBERGER, *Eine moderne Galerie in Hermannstadt*, în ”Das Ziel”, nr. 9/15 august 1919, pp. 160-161.

Kunstaussstellung in Kronstadt, în *DK*, an 7, nr. 2/octombrie (nr. 2) 1913, p. 63.

Iulia MESEA, *O dispută între curatori și artiști: Omul cu tichie albastră de Jan van Eyck*, în ”*Ars Transsilvaniae*”, X-XI/2000-2001, pp. 267-278.

Victor ROTH, *Der gegenwärtige Stand unserer Kunstgeschichtsforschung und ihre weiten Aufgaben*, în ”*Ostland*”, an 2, vol. 10, Sibiu, februarie 1921.

Unsere Bilder, în ”*Die Karpathen*”, an 7, 2/noiembrie (nr. 4) 1913, p. 122.

Hans WÜHR, *Ernst Honigberger*, Heino F. Von Damnitz, München 1964.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1 – *Nud*, în ”*Die Karpathen*”, anul 1, nr. 22, august 1908.

Fig. 2 – *Peisaj*, în ”*Die Karpathen*”, anul 1, nr. 23, septembrie 1908.

Fig. 3 – *Doamnă cu guler de blană*, în ”*Die Karpathen*”, anul 3, nr. 1, octombrie 1909.

Fig. 4 – *Doamnă cu țigară*, în ”*Die Karpathen*”, anul 7, nr. 4, noiembrie 1913.

Fig. 5 – *Studiu (Hristos răstignit)*, în ”*Die Karpathen*”, anul 7, nr. 4, noiembrie 1913.

Fig. 6 – Pagină de titlu a revistei *Das neue Ziel*, anul 1, nr. 2, noiembrie 1919, ilustrată de Ernst Honigberger.

Fig. 7 – *Muzicianul orb*, în ”*Das neue Ziel*”, anul 1, nr. 14, 1920.

Fig. 8 – *Mamă și copil*, în ”*Klingsor*”, anul 12, nr. 2, februarie 1935.

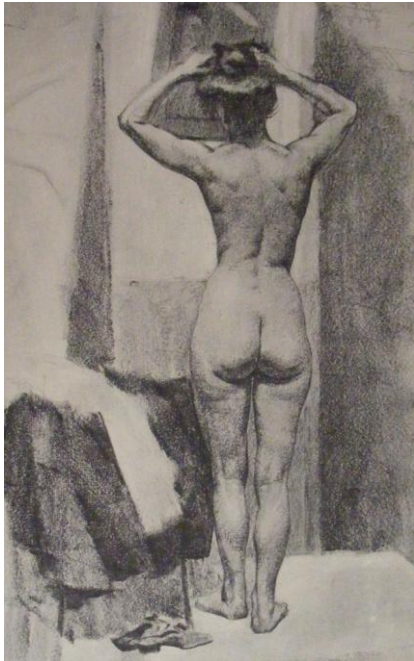

Fig. 1 – Nud

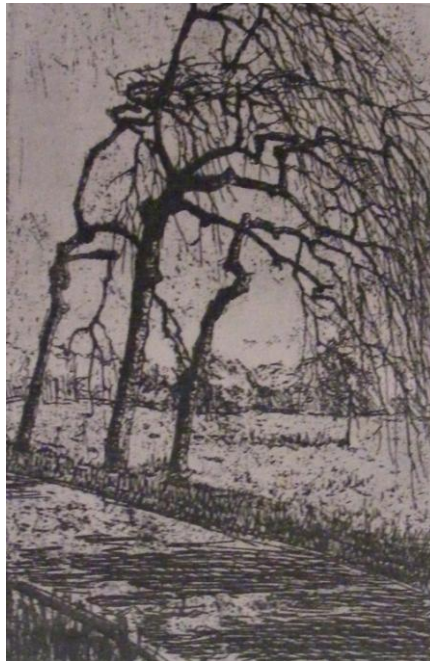

Fig. 2 – Peisaj

Fig. 3 – Doamnă cu guler de blană

Fig. 4 – Doamnă cu țigară

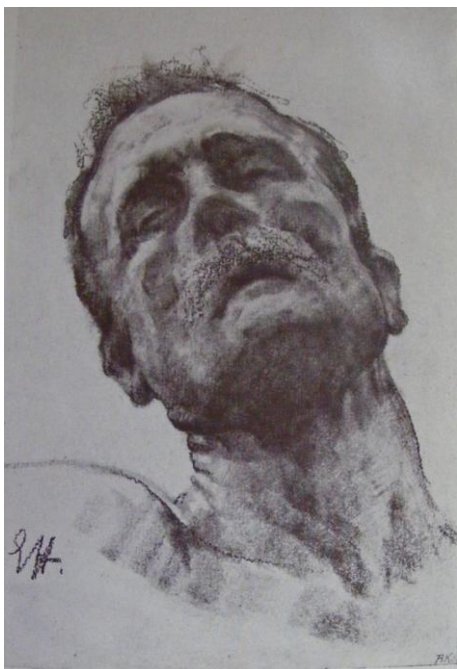

Fig. 5 – *Studiu (Hristos răstignit)*

Fig. 6 – Pagină de titlu a revistei *Das neue Ziel*

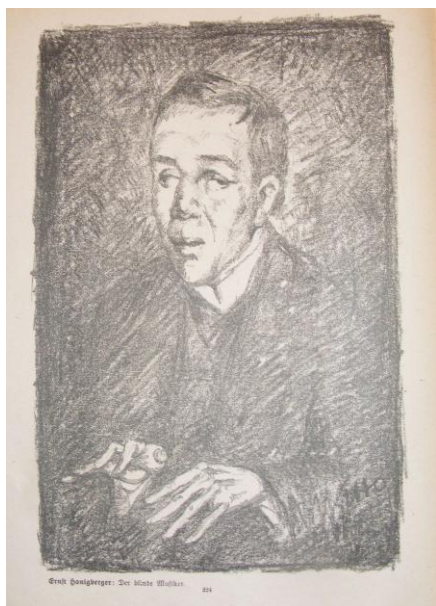

Fig. 7 – *Muzicianul orb*

Fig. 8 – *Mamă și copil*